

1. *Історія України: нове бачення: У 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.; За ред. В. А. Смолія. — К.: Україна, 1995. — 350 с.*
2. *Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков от крепости до столицы: Заметки о старом городе. — Харьков. — Фамо, 1998. — 335 с.*
3. *Пояснительная записка к проекту Земельного банка. Авторская рукопись. — С. 2 (Архив семьи А. Н. Бекетова в Харькове).*
4. *Борзенко С. Академік архітектури О. М. Бекетов: інтелігенція Харкова // Соціалістична Харківщина. 1940, 12 верес. — С. 3.*
5. *Бекетов А. Н. Харьковский Земельный банк // Зодчий. — 1898. — Л. 58–60.*
6. *Дудукина Д. А. А. Н. Бекетов (1862–1941). Творческая деятельность и вклад в развитие архитектуры Юга России и Украины конца XIX — первой трети XX веков: Автореф. дис. ... канд. арх.: 18. 00. 01 / Дудукина Дарья Александровна. — М., 2008. — 24 с.*

**BUILDING OF ZEMELNY BANK IN KHARKIV
(ABOUT THE HISTORY OF DESIGNING AND BUILDING)**

Nataliya Novoselchuk

Annotation. The volumetric and planning, stylistic, artistically compositional peculiarities of the outstanding monument in Kharkiv — the building of Zemelny bank erected by the project of the academician of architecture O. M. Beketov are observed. The special attention is paid to the question on the formation interior. The analysis is carried out on the basis of archival primary sources, iconography materials and author's research on location.

Key words: Zemelny bank, interior, public building, O. M. Beketov, Kharkiv.

УДК 727.4(477)

Олена Ольховська

*кандидат архітектури, доцент Київського національного
університету будівництва і архітектури*

**Містобудівні аспекти архітектури
університетських центрів України**

Анотація. У статті розглядається особлива естетична якість архітектурної форми — репрезентативність, виявляються характерні особливості репрезентативної архітектури у міському середовищі — на прикладі університетських центрів України.

Ключові слова: архітектура, архітектурна форма, репрезентативність, університетський центр.

Архітектура, як відомо, виконує, так би мовити, утилітарну, житейсько-практичну та естетичну функцію. Відтак вона є своєрідним інформаційним носієм матеріальних і культурних ідеалів кожної епохи. При

цьому естетична цінність архітектури не завжди залежить від стилістичних особливостей, “стилю епохи” й індивідуальних авторських уподобань. Основу естетичної цінності становлять об’єктивні закономірності композиційної побудови, відповідність форми культурному ідеалові, форми — функції і т. ін.

Звідси постає необхідність виявлення узагальнювальної основи архітектурної форми з метою визначення її естетичної якості. Репрезентативність є однією з наочних характеристик, особливою естетичною якістю матеріальної форми, яка виразно віддзеркалює сутність владних імперативів суспільного устрою. Зміст репрезентативності архітектури полягає у способі використання стилістичних рис як засобу візуалізації емоційно-психологічного сприйняття суджень влади, значущості, протокового сенсу.

Метою пропонованої публікації є виявлення особливостей репрезентативної архітектури у середовищі міського організму на прикладі університетських центрів України.

Функціональність конкретних об’єктів в архітектурному просторі формує не тільки логіку містобудівної структури, а й відповідне стилістичне оформлення, ознаки архітектурної форми, за якими відбувається її візуальне сприйняття. Якщо побудова структури архітектурного простору цілком залежить від наповнюючих його різнопрофільних споруд (для проживання, торгівлі, відпочинку, фізичної та інтелектуальної праці, державного управління і т. ін.), то побудова архітектурної форми, зокрема внутрішньої, зумовлюється видами діяльності людини, а зовнішньої — суспільним світоглядом та естетичним ідеалом. Саме це визначає естетичні характеристики архітектури.

Університетські центри переконують, що архітектурна форма набуває репрезентативності, коли функція має високий соціальний статус. І хоча репрезентативність є характеристикою позатипологічною, яка не має прямої залежності від функціонального наповнення форми, однак ця естетична якість форми віддзеркалює дію на неї соціальної значущості функції.

В архітектурі університетських центрів України репрезентативність виявляється найбільш повно, коли університетський центр сформувався як державна установа, а наука, що завжди має незалежне загальнокультурне значення, отримує високий соціальний статус, стає атрибутом державної ваги і влади. Внаслідок того, що формування архітектури університетських центрів відбувається залежно від розвитку суспільно-культурного значення міста, статус міста залишається домінуючим чинником упродовж усіх етапів їх розвитку.

Пріоритетного значення у такому разі набуває містобудівний аспект: міра репрезентативності університетських установ впливає і на вибір стилістичної спрямованості архітектурних форм, і на композиційні принципи організації їх у міській структурі. Наявність вже існуючої репрезентативної будівлі може призвести до зміни її основної

функції або до побудови нової архітектурної форми як містобудівної домінанти.

Статусність міста залежить від його політичної, адміністративної або культурної значущості і може мінятися залежно від його подальшого розвитку в структурі державності. Такі історичні міста Київської Русі, як Київ, Острог, Чернігів, Львів та інші, які були центрами політичної влади того часу, розвивалися по-різному, внаслідок чого Острог і Чернігів віддали пріоритетне значення Києву, Львів залишився центральним містом Галичини, хоча й зазнавав численних політичних перипетій. У другій половині XVIII ст. зросла роль міст в адміністративній структурі держави. По-перше, з міркувань політичних такі новоутворені міста, як Одеса, Миколаїв (1796 року Миколаїв, як конкурент Одеси, був оголошений військовим закритим містом і позбувся можливості розвиватися як адміністративно-культурний центр) мали стратегічно важливе становище. По-друге, з міркувань економічно-господарських: розширення і забудова губерній сприяла зростанню торгівлі, промисловості, сільськогосподарства, внаслідок чого стали розвиватися центри губерній, такі як Харків і Катеринослав, що одержували будівельну субсидію від держави.

До кінця XVIII ст. центральні міста губерній стали набувати важливого культурного значення, оскільки активно заселялися представниками різних соціальних верств [12]. Місто Катеринослав як центр Катеринославського намісництва було створене на завойованих Росією землях Новоросії за указом цариці Катерини 1784 року. Та воно виявилось неспроможним конкурувати в економічних відносинах з такими, також новоутвореними містами, як Одеса, Миколаїв, Херсон — не змогло швидко зростати й розвиватись, аби стати центральним містом краю. Лише бурхливий розвиток гірничої промисловості на початку XX ст. забезпечив цьому місту статус столиці краю. Міста західноукраїнських земель проходили аналогічний шлях становлення — залежно від геополітики історичної епохи. Особливо це стосувалося Чернівців — невеликого тоді поселення Буковини, яке лише після включення її в 1774 році до складу Австрійської монархії стало адміністративною одиницею імперії [9].

Розвиток міського організму багато в чому залежить від його статусності як зовнішнього чинника, який впливає на кількість (чисельність різних типів будівель) і якість (відповідність пануючим будівельним технологіям й теоретичним концепціям) репрезентативної архітектурної форми. Наявність університетського центру в міській структурі може виступати як показник статусності міста, оскільки володіє ознаками репрезентативного архітектурного об'єкта і становить освітньо-культурний центр в розпланувальному рішенні міста.

Такій якості архітектурної форми, як репрезентативність, властива і магістральна характеристика, що дозволяє їй впливати на композиційні принципи організації простору, в даному випадку — на міський простір.

У структурі міста, незалежно від його статусу, виділяється особлива архітектурна форма, яка виконує важливе композиційне завдання — постає містобудівним акцентом, домінантою. Така архітектурна форма наділена репрезентативною якістю, уособлює найбільш значущі міські функції з погляду соціального облаштування. Як правило, саме репрезентативні будівлі формують композиційний центр міського утворення і в багатьох випадках місто розвивається в симфонізмі таких композиційних домінант за певною, характерною для цього міського утворення, композиційною схемою [11].

На прикладі Київського університетського центру розглянемо устрій містобудівної домінанти, що активно вплинула на подальший розвиток міста як столиці імперської Малоросії. З самого початку Імператорський університет св. Володимира був задуманий як архітектурний комплекс, міський ансамбль, класичний стиль якого найкращим чином підкреслював академічну атмосферу старого історичного центру, що став одним з центральних міст російської провінції. Будівництво цілісного класицистичного ансамблю в структурі міста було завершено 1843 року. Архітектори батько і син Беретті розробили розпланувальне вирішення вул. Володимирської, як повтор напрямку Хрещатика, таким чином розширюючи центральну містобудівну вісь і наповнюючи її новими архітектурними об'єктами, котрі відзеркалюють, виражають культурне й освітнє життя тогочасного Києва. Архітектурний ансамбль університету проектувався як елемент загальної міської осі, що виконує функцію міського культурного центру [3].

Репрезентативні споруди нових типів — Галицький сейм у Львові, резиденція Митрополита в Чернівцях, спеціально організований ансамбль університету св. Володимира у Києві — доповнили ряд вже існуючих архітектурних форм подібної властивості, зокрема таких, як губернаторські будинки і палацові комплекси, засвідчуючи значущість соціальної складової у встановленні репрезентативності архітектурної форми: зміна соціальної спрямованості в державному устрої призводить до утворення нових видів і типів архітектурної форми. Відтоді на перше місце виходить міська функція будівлі соціальної значущості. Причому значущі міські функції так само схильні до змін, як і статусність міста.

Відображення цього процесу в архітектурній формі може йти двома напрямками. Один з них — це організація нових містобудівних домінант, нових типів репрезентативної архітектурної форми. Для таких архітектурних форм використовуються новітні на свій час концептуальні методи побудови простору, один з видів яких виявляється і в стилістичних рисах, характерних для стилістичних спрямувань епохи. Інший напрямок — заміна старої функції на нову. У такому разі вже наявна архітектурна форма пристосовується до нових умов функціонування, модифікується внутрішній простір і його наповнення, а зовнішні ознаки форми при цьому залишаються незмінними. Втім, трактування архітектури як орга-

нізму [8] дозволяє поєднувати обидва шляхи. Прикладом цього можуть слугувати Львівський і Харківський університетські центри.

Чи не найдавніший в Україні Львівський університет був заснований 1661 року на базі єзуїтської колегії, що давала серйозну наукову освіту. Спочатку приміщення університету знаходилося поблизу Краківської вулиці, у центрі Львова. Навчальний заклад будував і купував нові приміщення, мав свою бібліотеку, найбільшу у Львові друкарню й інтенсивно розвивався аж до закриття у 1773 році через політичні колізії: 1772 року відбувся перший переділ Польщі, згідно з яким західноукраїнські землі перейшли до Австрійської монархії. Знову відкритий у жовтні 1784 року університет продовжує розвиватися, набуваючи нових архітектурних форм. Спочатку університету були передані приміщення колишнього ордена трінітаріїв на Краківській вулиці, де розмістилася новоутворена хімічна лабораторія. Політичні події знову негативно вплинули на розвиток архітектури: під час повстання у жовтні 1848 року будівля університету згоріла, знищена коштовна наукова бібліотека, вийшло з ладу обладнання лабораторій.

Друга половина XIX ст. була означена відновленням і будівництвом університетського центру. Якщо в 1851 році університет розміщувався у будівлі по вул. Миколи (нині вул. Грушевського), то в 1891 р. за проектом архітектора Й. Браунзейса на вул. Длугоша (нині вул. Св. Кирила і Мефодія) був споруджений окремих корпус для хімічного, геолого-мінералогічного і фармацевтичного інститутів (в університеті працювали наукові установи на зразок, які приблизно відповідають сучасному поняттю кафедри або кабінету). У 1852–1853 рр. з'явився мінералогічний музей, перша структурна одиниця геологічного профілю.

На початку XX ст. тенденція розширення університету продовжується. У 1905 році споруджено будівлю університетської бібліотеки. Навіть розпад Австро-Угорської імперії 1918 року і захоплення Галичини Польщею не вплинули на розвиток університету. Львівський університет, що носив ім'я Яна Казимира, вважався найкрупнішим на території тодішньої Польщі. У квітні 1923 року університетові була передана будівля Галицького сейму (1876–1881 рр., реалізація архітектора Ю. Гохбергера) — одна з кращих пам'яток львівського неоренесансу. Зручне розташування в структурі міста, а також яскраве архітектурне і художнє вирішення цієї будівлі зумовили повноцінне використання її в новій ролі [14].

Центр Слобожанської України м. Харків 1765 року одержує статус губернського міста, а в 1780-му стає центром харківського намісництва. Імператорський Харківський університет, задуманий як “вчене містечко”, 1804 року отримує від міста велику ділянку землі і будівлю в центральній частині Харкова, завдяки чому починає активно розвиватися уздовж містобудівної осі на північ, формуючись в цільну систему архітектурних об'єктів загальноміського значення. Спочатку університет містився в будівлі колишнього казенного губернаторського будинку, побудованого 1776 року в стилі раннього класицизму під керівництвом

архітектора А. М. Вільянова і П. А. Ярославського. Її реконструкція під університет здійснена архітектором Е. А. Васильєвим (корпуси по вул. Університетській, 14–16). У 1820-х за проектом цього архітектора навпроти університетської будівлі були зведені три нові корпуси, у яких розмістилися університетська церква, актовий зал, обсерваторія і бібліотека (вул. Університетська, 21, 23, 27).

І Львівський, і Харківський університетські центри пройшли шлях розвитку, використовуючи вже існуючі репрезентативні будівлі — домінуючі міського значення, тобто змінюючи їхнє функціональне призначення. Гадаємо, зміна одних функцій іншими в архітектурній формі пов'язана зі зміною соціальних пріоритетів цих функцій. Підтвердженням цього можуть бути Чернівецький і Таврійський університетські центри.

Чернівецький університет, організований на базі вчительської гімназії, почав працювати з 1875 року в декількох архітектурних спорудах, розташованих у різних точках міської структури: у вже існуючій будівлі вчительської гімназії, будівлі першої публічної бібліотеки Буковини (спорудженої в 1852 р.) і семінарському корпусі (збудованому 1870 року), Митрополичої резиденції, архітектурний ансамбль якої був повністю завершений 1882 року. За письмовим свідченням сучасників, ансамбль будівель резиденції був (і продовжує бути) найвідомішою і найколіоритнішою архітектурною домінуючою міста. Варто зауважити, що університетський центр у Чернівцях має тенденцію використовувати найбільш художньо вирішені в місті архітектурні форми через активну культурно-просвітницьку діяльність університету по всій Буковині. До теперішнього часу Чернівецький університет займає весь архітектурний ансамбль резиденції.

Таврійський університет був відкритий у травні 1918 року в Києві як медичний факультет Таврійського філіалу університету св. Володимира, і тоді ж у Ялті — як фізико-математичний і медичний факультети філіалу. Спочатку університетові були надані корпуси імператорського Лівадійського палацового комплексу: кухонний корпус, верхній поверх будинку над шосе (10 кімнат), поштовий будинок (особняк міністра Імператорського двору та уділів В. Б. Фредерікса), частина самого палацу, велика казарма в Ореанді, квартири в ореандському “будиночку”. Представники прогресивних верств населення Таврії були зацікавлені у відкритті університету в Криму — про це свідчив високий тоді соціальний статус тамтешньої науково-освітньої діяльності і саме цим, напевне, було зумовлене використання найбільш виразних з художнього погляду споруд для функцій вищої школи.

Таким чином, у контексті соціальних, політичних і культурних передумов періоду ХІХ — початку ХХ ст. відбувалося активне формування університету як науково-освітнього і культурно-просвітницького центру, що й зумовило вибір вже існуючих репрезентативних архітектурних форм для їхнього нового функціонального застосування.

Розглянуті приклади розвитку архітектури університетських центрів України в означений період дозволяють встановити характерну роль репрезентативної архітектурної форми у містобудівному процесі. Значення наукової і освітньої діяльності в суспільстві відповідає естетичній якості архітектурної форми, що пропонується для неї на рівні сприйняття міського середовища. Цілком правомірно можна вважати, що образ міського середовища залежить від кількості і якості наявних репрезентативних архітектурних форм. Отже, формування репрезентативної архітектури здійснюється в рамках міського середовища, у зв'язку з чим на перше місце висуваються містобудівні принципи її розвитку.

Про місце та роль репрезентативної архітектури у міському середовищі і пов'язані з цим містобудівні процеси можна висловити такі ключові **міркування-висновки**:

1. Об'єкти репрезентативної архітектури формують композиційний центр міста і впливають на планувальні напрями подальшого розвитку міського організму.

2. Зміна функції будівлі відбувається залежно від пріоритету міських функцій (використання вже існуючих будівель — містобудівних домінант — без зміни зовнішніх ознак архітектурної форми).

3. Впровадження нових концепцій побудови простору у міському середовищі припускає оновлення рис естетичного сприйняття, яке не залежить від стилістичного характеру архітектурної форми, але яке виявляється у сприйнятті нових стилістичних рис, будівельних технологій і матеріалів.

1. *Багалеї Л. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). — Харьков, 1906.
2. *Бадені Ян.* У Чернівцях: Враження. З кількадечної поїздки. — Чернівці, 2006.
3. *З іменем св. Володимира:* Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. — К., 1994. — Кн. 1.
4. *История Таврического университета (1918–2003 гг.)* / Н. В. Багров, Ст. Н. Бержанский, Н. Е. Делянтьев и др. — К., 2003.
5. *Історія Одеського університету (1865–2000)* / Л. О. Ануфрієв, С. О. Алпатов, Ю. О. Амброу та ін. — Одеса, 2000.
6. *Кулешова Г. И.* Образ науки и архитектуры научных комплексов // Вопросы филологии. — 1992. — № 4. — С. 22–39.
7. *Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю.* Харьков: От крепости до столицы. Заметки о старом городе. — Харьков, 2004.
8. *Мардер А. П.* Эстетика архитектуры: Теоретические проблемы архитектурного творчества. — М., 1988.
9. *Моєтич Р. І.* Містобудівний розвиток Чернівців у XVI–XIX ст. Шляхи охорони урбаністичного середовища міста // Архітектурна спадщина Чернівців австрійської доби: Матеріали конф. — Чернівці, 2003. — С. 26–34.
10. *Новоросійський університет в воспоминаниях современников: Сб. воспом. / Ф. А. Самойлов (авт.-сост.), В. А. Самытина (отв. ред.).* — Одесса, 1999.
11. *Ольховская Е. В.* Морфологические этапы развития архитектуры университетских центров в городах Украины // Містобудування та територіальне планування. — К., 2006. — Вип. 23. — С. 204–216.

12. *Тимофеевко В. И.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. — К., 1984.
13. *Трошкіна О. А.* Особливості семантики у формуванні образу представницької архітектури України: Автореф. дис. канд. архітектури. — К., 2006.
14. *Черкес Б., Гофер Е.* Галицький сейм. Львівський національний університет ім. Івана Франка. — Львів, 1999.

TOWN PLANNING ASPECTS OF ARCHITECTURE OF UNIVERSITY CENTRES IN UKRAINE

Olena Olkhovska

Annotation. The special aesthetic quality of architectural form- representativity is observed. The characteristic peculiarities of the representative architecture in the city surroundings by giving the example the university centres in Ukraine are manifested.

Key words: architecture, architectural form, representative architecture, university centre.

УДК 725.182(477.8)“08/09”

Ольга Пламеницька

кандидат архітектури, НАОМА

До питання про розвиток мурованих фортифікацій Західної України в IX–XIII ст.

Анотація. У статті порушено проблему необхідності перегляду стереотипів щодо формування мурованих фортифікацій України з істотним запізненням порівняно із західноєвропейськими країнами. На підтвердження правомірності заглиблення хронології цього явища представлено дані архітектурно-археологічних досліджень замку в Кременці на Волині, які засвідчують про існування мурованого замку на горі королеви Бони в IX–XIII ст. Стверджується факт ґрунтовної розбудови замку в XIV ст. на засадах нової просторової концепції.

Ключові слова: фортифікація, монгольська навала, архітектурно-археологічні дослідження, Кременецький замок.

Розвиток фортифікації України за княжої доби та часів середньовіччя в українському архітектурознавстві досі становить малодосліджену проблему, щодо якої існують за давніми стереотипами поглядів, спричинені тенденційним ставленням до української будівельної культури як похідного явища від прогресивніших культур. З XIX ст., коли відбувалася русифікація західноукраїнських територій¹, і дотепер, коли спостерігаються спроби полонізувати вагомі досягнення архітектури й будівництва на українських землях, простежується тенденція запізнювати всі значущі